

O NARAVI BIZANTSKE PRISUTNOSTI NA ISTOČNOJADRANSKOJ OBALI 6—12. STOLJEĆA

Ivo Goldstein

Iako su se mnogi istraživači bavili različitim vidovima bizantske povijesti na istočnojadranskoj obali, vrlo ih se malo, a i oni tek periferno, zapitalo: što to uistinu predstavlja Bizant na tom području? Što je to što dokazuje prisutnost (ili nazočnost) Bizanta? Na to pitanje, ako ga promatramo u kategorijama »događajnice«, dakle historiografije zasnovane prvenstveno na utvrđivanju pojedinačnih činjenica ponajviše političke naravi, relativno je lako odgovoriti. Naime, pitanje se u tom slučaju sužava na slijedeće: da li je postojala neposredna bizantska vlast, odnosno kontrola nad zbivanjima iz Carigrada na istočnojadranskoj obali ili nije. Ako jest, Bizant je tu, ako takve vlasti ili kontrole nema, nema ni Bizanta. No, politički se događaji u suvremenoj historijskoj znanosti gledaju drugačije: prije dvadesetak godina je Jacques Le Goff u članku »Is politics still the backbone of history?« utvrdio da se politička povijest više ne treba nužno istraživati na stari način — kao povijest kraljeva, bitaka i tome slično, nego, baš kao njegov prethodnik u francuskoj analističkoj školi Marc Bloch, u taj način da bude interpretacija znakova i izraza snage i legitimacije te snage.¹ Tako ono što je ostalo od političke povijesti u starom smislu riječi postaje samo dio neke nove totalne historije.

Međutim, još su i stari Grci, a onda i Bizantinci baratali pojmom koji je višestruko označio osobitosti života u njihovoj državi — to je »politeia«. Ona ima više značenja: građansko pravo, državna uprava, državni sustav, vlada, državna uredba, državni ustav, te uređen državni život, a suprotno ovom posljednjem je rat — »polemos«. Dakle, bizantska se vlast na istočnoj obali Jadrana, ako je definiramo kao politeiu, kao sustav života, onda se ta »politeia« suočava sa različitim načinom života od susjednih Slavena, Hrvata i Srba, pa je, prema tome, možemo smatrati cjelovitim sustavom društvenih odnosa i načina života. Naravno, u tome razlikovanju glavni je bio politički okvir — priobalni je dio bio zemlja pod »vlašću cara«, dočim je zaleđe bilo područje barbarskih »Sklavinija«, a iz te, za rani srednji vijek, neobično važne razlike, proistekle su i druge.

Za razmatranje naše teme od velike bi koristi bilo razlučiti bizantske akcije s jedne, bizantski utjecaj s druge, te konačno bizantsku prisutnost

¹ Jacques Le Goff, *Is politics still the backbone of History?*, *Daedalus* 100, 1971, 1—19.

s treće strane. Razlike između historiografskog značenja ovih triju termina jesu u dužini njihova trajanja: dočim je »akcija« jedan događaj, ili kraće vrijeme intenzivnog događanja, a »utjecaj« nešto što može trajati duže vremena, godinama, desetljećima, »prisutnost« (ili nazočnost) jest nešto trajno, dakle svijest o postojanju bizantske vlasti na ovim prostorima.²

Ako se govori o akcijama, onda se, vjerojatno, u historiografiji prvenstveno misli na vojne: njih je bilo četiri — prva za Justinijana u 6. stoljeću,³ druga za Nikifora I. početkom 9. stoljeća,⁴ treća za Bazilija I. oko 870.⁵ i četvrta za Manuela Komnena u 12. stoljeću.⁶ Doduše, i one su se po mnogo čemu razlikovale jedna od druge — prva i četvrta su se uglavnom odvijale kopnom, druga i treća isključivo morem. No, osim vojnih bilo je i drugih akcija: recimo, prijenos relikvija sv. Anastazije iz Carigrada u Zadar početkom 9. stoljeća,⁷ ili upućivanje stratega u Dalmaciju krajem 9. i početkom 10. stoljeća,⁸ ili potvrđivanje hipata (konzula) iz Istre u Carigradu.⁹

»Utjecaj«, primjerice, postoji pri gradnji pojedinih objekata, kao što su Eufrazijeva bazilika u Poreču ili kasnoantičke zidine u Saloni, jer se na njima i na mnogima drugima očituje sličnost s istovrsnim objektima u središnjim dijelovima Carstva. No, i tu može biti uključena »akcija«, ili, čak više »akcija« jer je trebalo iz Carigrada, recimo, poslati novac ili graditelja, itd. Možemo govoriti i o vjerskom utjecaju, jer se Bizant u više navrata i na više načina uključivao u pojedine »akcije« pokrštavanja.¹⁰ Međutim, utjecaj je vidljiv na raznim područjima društvenog i gospodarskog života — u zemljoradničkim odnosima, pravu, gospodarstvu u kojem bizantski nomizma znači i više od pukog novca — obračunske jedinice.

Naposljetku, »prisutnost« (ili »nazočnost«) se ostvaruje i »akcijom« i »utjecajem«, odnosno, čitavim nizom »akcija« i »utjecaja« koje suvremenike uvjeravaju da je Bizant još itekako »prisutan« (ili »nazočan«). Međutim, ta se »prisutnost« ponajviše oslikava u činjenici da svi znaju i svi bespogovorno prihvaćaju da se radi o zemlji bizantskog cara. I oni u Carigradu,

² Ovdje donekle preuzimamo razmišljanja Fernanda Braudela o nekoliko razina povijesnog trajanja — o vremenu »događaja«, i o vremenu »dugog trajanja« — vidi, F. Braudel, *La Méditerranée et le monde méditerranéen à l'époque de Philippe II*, Paris 1949; Također, isti, *Historija i sociologija*, u: Gurvitch ur., *Sociologija I*, Zagreb 1966, 105; vidi i M. Gross, *Historijska znanost*, II izdanje, Zagreb 1980, 197 i d.

³ Vidi, J. Ferluga, *Vizantijska uprava u Dalmaciji*, Beograd 1957; Isti, *L'amministrazione bizantina in Dalmazia*, Venezia 1978; Isti, *Bizanc in Jadransko morje*, *Zgodovinski časopis* 43, Ljubljana 1990; I. Goldstein, *Bizant na Jadranu 6—9. stoljeća*, u tisku, i tamo izvori i lit.

⁴ Vidi, opširno, Goldstein, n. dj.

⁵ Isto.

⁶ Vidi, Ferluga, *Vizantijska uprava*, n. dj.- 131—137; Isti, *L'amministrazione*, 254—260; *Vizantijski izvori za istoriju naroda Jugoslavije*, tom IV, 87 i d.

⁷ Vidi, *Historia translationis s. Anastasiae*, u: Rački, *Documenta*, 306—310.

⁸ Ferluga, *Vizantijska uprava*, 71—80; Isti, *L'amministrazione*, 162 i d.

⁹ Podatak iz Rižanskog placita iz godine 804. Vidi, N. Klaić, *Izvori za hrvatsku povijest do 1526. godine*, Zagreb 1972, 11; *Il Placito del Risano. Atti del Centro delle Ricerche Storiche die Rovigno* 14, 1983—84, 55—75.

¹⁰ Pokršćavanje za vrijeme cara Heraklija — Vizantijski izvori za istoriju naroda Jugoslavije, tom II, Beograd 1959, 40; Gy. Moravcsik — R. J. H. Jenkins, *Constantine Porphyrogenitus De administrando imperio* (u daljnjem tekstu: DAI), *Dumbarton Oaks* 1967, 31/31—35. Osim toga, dolazak učenika Konstantina i Metoda koji su donijeli narodni jezik u liturgiji i slavensko pismo može se smatrati isto tako bizantskom akcijom.

i njihovi podanici na istočnoj obali Jadrana, jer oni šalju svoje službenike na potvrđivanje u Carigrad, ali i stanovnici istočnojadranskog zaleđa koji su često znali biti bizantski protivnici — oni tvrde da ratuju protiv »naroda Grka«.¹¹

Ova »prisutnost« je bila najtrajniji osjećaj i od njega bi, zapravo, valjalo uvijek otpočinjati. Čini mi se da, ako držimo da »prisutnost« proizlazi iz »akcija« i »utjecaja«, valja ustvrditi i obratno: i »akcije« i »utjecaji« mogući su bili stoga što su svi osjećali bizantsku »prisutnost«.

Pri tome je na svaki način od presudnog značaja za čitavu povijest bizantske prisutnosti na istočnojadranskoj obali njezino očuvanje u tamnom razdoblju od kraja 6. do početka 9. stoljeća. Tada je Carstvo bilo prisiljeno baviti se samim sobom i nije bilo energije da bi djelovalo u udaljenim zapadnim krajevima. Mnoge inicijative iz Carigrada odbijale su se o jadranske obale.¹² Protivnici tih inicijativa čak su na jadranskim obalama nalazili sigurno utočište.¹³ No, očuvanje Bizanta na istočnom Jadranu u to je vrijeme velikim dijelom i rezultat osjećaja ugroženosti ovdašnjih stanovnika od strane agresivnih Slavena, odnosno Hrvata i Srba. Vezivanje uz ideju Carstva onemogućavalo je nametanje bilo kakve druge politike i vlasti. Slično se događalo i u priobalnim krajevima Italije koje su u isto vrijeme iz zaleđa ugrožavali Langobardi.

Nadalje, ima i drugih primjera — Bizant je oko godine 1000. tako slab da prepušta sređivanje poslova u prijadranskim područjima Veneciji, ali to ne znači odustajanje od »prisutnosti«, jer nekoliko desetljeća kasnije arhont i toparh Zadra i Splita Dobronja odlazi dva puta u Carigrad i vrlo jasno pokazuje gdje on smatra da se vlast nalazi.¹⁴

Ni proces izdvajanja i individualizacije gradova, započet već možda u 10, a svakako u 11. stoljeću, nije poremetio onaj najviši red stvari, dakle, »prisutnost«. Naravno da vladajućem sloju u gradovima gospodarski ojačanom i sa sve čvršćom samoupravom nije odgovaralo potpadanje pod vlast nedaleke Hrvatske (u slučaju, recimo, Zadra i Splita), ili pomorske sile Venecije, već je najprihvatljivije bilo biti podanik dalekog Bizanta. Bizant je i dalje bio značajan međunarodni faktor, a i psihološki, je važnost egzistencije pod vrhovništvom istočnog cara bila isto tako važna. Valja pri tome uzeti u obzir i nedvojbenu korist za građane tih gradova — Bizant je tradicionalno poštivao lokalnu samoupravu.

¹¹ Tako piše benediktinac Gottschalk koji se polovinom 9. stoljeća sklonio u Hrvatskoj kod kneza Trpimira. Cjelovit tekst njegovoga spisa nije objavljen, nego samo dio: L. Katić, Saksonac Gottschalk na dvoru kneza Trpimira. Separatni otisak »Bihaca«, hrv. društva za istraživanje domaće povijesti, Zagreb 1932, 8.

¹² Vrlo je karakteristično odbijanje crkvene hijerarhije na jadranskim obalama (sjevernog Jadrana) da podrži Justinijanovu osudu spisa »Triju poglavlja«, sumnjivih zbog nestorijanskih tendencija, izrečenu na Petom sveopćem crkvenom koncilu u Carigradu 553. godine. Nadalje, razlike koje su se pojavile u trenutku kada je u Bizantu započeo ikonoklastički pokret i konačno su udaljile bizantski Jadran od središnjih dijelova Carstva. Vidi, Goldstein, Bizant na Jadranu, i tamo lit. Također, H. Jedin, Velika povijest crkve, t. III/1, Zagreb 1971, 4—60.

¹³ Protivnici ikonoklazma iz Bizanta su bježali i sklanjali se na jadranske obale — J. Stošić mi je, primjerice, ukazao na postojanje monaške zajednice 7. stoljeća na Braču. Taj nalaz još nije objavljen.

¹⁴ Vizantijski izvori za istoriju naroda Jugoslavije, tom III, Beograd 1966, 204—5; Cecaumeni Strategicon et incerti scriptoris de officiis regiis libellus, ed. B. Wassilewsky — V. Jernstedt, Petropoli 1896, p. 77.

Vremenom su te fascinacije Bizantom i primamljivost bizantskog vrhovništva kopnile i očigledno ih više nema u 12. stoljeću, točnije 1165. godine, u vrijeme ekspedicije bizantske vojske pod vojskovođom Ivanom Dukom. Ako je i došlo do »akcije«, i to vojne, izgleda da »utjecaja« više nije bilo, ili da ga je bilo zanemarivo malo, pa se više nije ni moglo očekivati rađanje osjećaja prisutnosti.

Andre Guillou je ustanovio da u bizantskoj Italiji u većine carskih podanika postoji osjećaj »douleia« — osjećaj ropstva, odnosno, pokornosti caru, te oikeiosis, dakle, osjećaj zajedništva svih stanovnika pod vrhovništvom bizantskog cara,¹⁵ Mislim da ne treba dokazivati kako su ti osjećaji postojali i u bizantskoj Dalmaciji — iz nekih već navedenih primjera to je, čini se, očigledno, ali i iz drugih: u Rižanskom placitu iz 804. godine tadašnji franački podanici govore da su »od starine bili pod vlašću Grčkog Carstva,¹⁶ ili, benediktinac Gottschalk koji se polovinom 9. stoljeća sklonio pred progonom k hrvatskom vladaru Trpimiru tvrdi da je hrvatska vojska ratovala protiv »naroda Grka«, a očigledno se radilo o nekom od gradova ili područja bizantske Dalmacije.¹⁷

Valja krenuti dalje, oslanjajući se na ovu posljednju konstataciju: ako je ona točna, onda epitet »bizantski« ne bi trebalo pripisivati samo onome što je dolazilo iz Carigrada i središnjih dijelova Carstva, nego je »bizantsko« i sve ono što se stvara i događa na bizantskim teritorijima, kako, recimo, u Italiji (za ranije razdoblje u Raveni i Rimu), tako i u bizantskoj Dalmaciji i Istri. Gledajući u strogo povijesno-pravnim kategorijama, i ne bi moglo biti drugačije. Opće je poznato da je vladalačka ideologija Bizantskog Carstva smatrala svojim vlasništvom sve zemlje kršćanskoga svijeta, a carevim podanicima sve kršćane koji su ih nastanjivali, bez obzira na nacionalno ili etničko podrijetlo, bez obzira na govorni jezik. Kako to stoji, već je vrlo uvjerljivo pokazao Ivan Đurić.¹⁸

No, da li baš u svakom trenutku i bez ostatka možemo ovo tvrditi i za istočnu obalu Jadrana? Naime, već i na samim bizantskim istočnojadranskim posjedima, ili u njihovoj neposrednoj blizini sukobljavaju se dva svijeta — jedan bizantski u užem smislu, drugi generalno rečeno slavenski. Oni su tijekom stoljeća bili i suradnici, ali i suparnici i protivnici, njihovi se utjecaji isprepliću i sukobljavaju. Često je teško lučiti jedne od drugih. Ako možemo sa sigurnošću tvrditi da je političko-pravni okvir bio bizantski, onda se može reći i da je etnikum čak i u 9. stoljeću, barem u nekim sredinama (primjerice, Zadar), pretežno slavenski.¹⁹ Međutim, između toga, sve je nejasno, podložno različitim historiografskim ocjenama i iznošenju no-

¹⁵ A. Guillou, *L'Italia bizantina*. In: *Bulletino dell'Istituto storico italiano per il medio evo*, 78, 1967, 1—20; Isti, *Régionalisme et indépendance dans l'empire byzantin au VIIe siècle. L'exemple de l'exarchat et de la Pentapole d'Italie*. Roma 1969, 101.

¹⁶ Rižanski placit, u: Klaić, *Izvori*, n. dj., 11. Placito del Risano, n. dj., 65.

¹⁷ Gottschalk, n. dj., 8.

¹⁸ G. Ostrogorski, *Vizantijski car i svetski hijerarhijski poredak*, u: *Sabrana dela*, knjiga peta (O verovanjima i shvatanjima Vizantinaca), Beograd 1970, 263—277; isti članak objavljen i na engleskom: *The Byzantine Emperor and the Hierarchical World Order*, *The Slavonic and East European Review* 35, 84, December 1956, 1—14. Vidi i I. Đurić, *Romejski govor i jezik Konstantina VII Porfirogenita*, *Zbornik radova Vizantološkog instituta* 24—25, Beograd 1986, 109—138.

¹⁹ Vesna Jakić-Cestarić, *Etnički odnosi u srednjovjekovnom Zadru prema analizi osobnih imena*, *Radovi Instituta JAZU u Zadru* 19, Zadar 1972.

vih pretpostavki. Kako ocijeniti materijalnu kulturu? Koliko je ona »bizantska«, a koliko »slavenska«? Što je s običajima? Gradnjom kuća? Vojskom? Naposljetku, možemo ustvrditi, svjesni višestoljetne koegzistencije tih dvaju svjetova, da se oni polako približavaju i konačno, u dugotrajnom procesu, stapaju u jedinstven prostor kršćanske civilizacije. Utjecaji koji su do njih u međuvremenu stizali osim onih slavenskih i bizantskih, bili su više nego raznorodni — i sa Zapada, i s Istoka, iz Italije, iz srednjoevropskog prostora. Međutim, prvo i posljednje pitanje koje valja postaviti jest ono — što se zapravo dogodilo — da li se bizantski svijet slavenizirao (da ne napišemo barbarizirao), ili se slavenski svijet bizantinizirao (da ne napišemo civilizirao)? Kako je bizantska Dalmacija uopće čuvala tu svoju samosvojnost, samobitnost, na koji je ona način utjecala na okolne krajeve, te, drugim riječima, što je značio Bizant za te krajeve, i na koji su način ti krajevi pridonosili promjenama u bizantskoj Dalmaciji?

Naravno da jednostavni odgovori na ova pitanja ne dolaze u obzir, da za neke preciznije odgovore valja posjedovati mnogo više pojedinačnih činjenica, prvenstveno arheoloških, ali i da će i u budućnosti, kada budemo vjerojatno mnogo više znali nego li danas, konačan odgovor ipak mnogo više ovisiti o našem shvaćanju tih procesa, nego o pukom poznavanju povijesnih događaja.

I konačno, valja se zapitati — kako ustanoviti periodizaciju o toj bizantskoj prisutnosti na temelju ovih premisa? Što nam treba biti ideja vodilja? Koji kriterij ključan? Prisutnost ili, u ovom našem slučaju bolje rečeno osjećaj pripadnosti Bizantu moguće je da je nekada bio jači, nekada slabiji, ali je nemoguće ustanoviti kako se taj intenzitet mijenjao. No, mislim da u jednom nećemo pogriješiti — taj je osjećaj pripadnosti stalan, nikada ne nestaje, i za periodizaciju nam takvo razgraničavanje neće biti od koristi.

Ni periodizacija po akcijama ne bi bila najsretnije rješenje, jer »akcija« ima i uspješnih i neuspješnih, i značajnih i manje značajnih. Ono što smo definirali utjecajem najbolje bi se uklapalo u periodizaciju bizantske prisutnosti na istočnom Jadranu. Brojnost i intenzitet raznorodnih utjecaja karakterističan je za dva razdoblja: za 6. i 9. stoljeće, pa bi to bila razdoblja konjunktura ili događanja, dočim su razdoblja prije ili poslije njih krizna. Ritam konjunktura — kriza u odnosima bizantska Dalmacija — Bizantsko Carstvo u užem smislu izmjenjivao se, na svakom planu, s konjunkturuom i krizom u središnjim dijelovima Carstva. Možda će netko reći da se ova razdoblja konjunktura poklapaju s počecima vojnih akcija, ali to i nije nimalo slučajno — vojni angažman nužno je prethodio dotoku novca, graditeljskom poletu, pojačanoj kristijanizaciji i svemu ostalom što je iz Bizanta dolazilo u 6. i 9. stoljeću.

U ovakvom terminološkom razgraničavanju, pojašnjavanju i teoretizaciji valja se vratiti na početak, na pojam »bizantsko«. Očigledno je, naime, da valja razlikovati »bizantsko« u užem smislu riječi, odnosno, ono što stiže iz Carigrada i grčkoga svijeta, te »bizantsko« u smislu funkcioniranja i djelatnosti na bizantskim posjedima na istočnojadranskoj obali općenito. Budući da kao historičari moramo polaziti od konkretnoga, evo jednog primjera. Radi se o, uvjetno nazvanoj, bizantskoj istočnojadranskoj magistrali ili o bizantskom pomorskom limesu, graditeljskom pothvatu koji se nedvojbeno može smatrati najkompleksnijim i, ukupno uzevši, najvećim i najskupljim djelom »Bizanta na Jadranu«. To je čitav niz od možda stotinjak,

pa i više utvrda, pa i ako svaka pojedina i nije bila posebno skupa. Ni danas kao arheološki nalazi ne mogu se uvrstiti u najvišu kategoriju spomeničkog naslijeđa. No, ipak su sve one kao cjelina dragocjene. Taj pomorski limes, međutim, samo se djelomično može smatrati bizantskim u užem smislu riječi, dakle, carigradskim. Doduše, nedvojbeno jest da je poticaj za gradnju i stvaranje cjelovitog sustava stigao iz Carigrada, jer je netko iz službeničke hijerarhije putujući istočnojadranskom obalom prema, primjerice, Raveni, shvatio da je tako nešto prijeko potrebno. Možemo, nadalje, pretpostaviti da je o tome vjerojatno obavijestio nekoga u Carigradu a onda se tamo i odlučilo da se krene u posao. Moguće je da se odlučivalo o tom poslu i na razini prefektore, dijeceze ili čak provincije, ali je to vrlo malo vjerojatno. Suvremeni historičar Prokopije iz Cezareje u djelu »O građevinama« vrlo jasno daje na znanje koliko je car Justinijan bio zainteresiran za izgradnju diljem Carstva, pa čak i koliko je i osobno sudjelovao u financiranju i projektiranju pojedinih objekata.²⁰ Šteta je što Prokopije nije opisao, ili nije ostao sačuvan dio »Građevina« koji govori o izgradnji u Italiji i u Dalmaciji, dakle, na obalama Jadrana, jer bi zasigurno sada mnogo više znali, a mnogo bi manje samo pretpostavljali. Vjerojatno je inicijativa krenula iz vrhovne vojne komande, jer je to bilo razdoblje neposredno prije ili za vrijeme ostrogotskog rata, dakle, iz kancelarije »magister militum praesentalis«-a, a zatim je to prebačeno u službu financija. Tamo je bio zadužen, ali na razini pojedine dijeceze, »procurator monetarum« za distribuciju novca i za nadgledavanje javnih radova kakvi su bili i ovi.²¹ Tada su prema istočnom Jadranu bili poslani i bezimni, nepoznati graditelji — inženjeri. U to vrijeme takvi inženjeri razmislili su se po čitavom Carstvu — tako su Antemije, inače rodom iz Trala, te Izidor rodom iz Mileta gradili crkvu svete Sofije,²² Izidorov nećak isto imenom Izidor gradi u Zenobiji, gradu na Eufratu, a s njim je zajedno i Ivan iz Bizanta.²³ Ima ih još nekolicina spomenutih u Prokopijevim djelima, posebice u »Građevinama«, ali mi se čini posebno zanimljiv Hristo iz Aleksandrije, »iskusni graditelj, koji je služio caru u njegovim graditeljskim radovima te je sagradio većinu građevina podignutih u gradu Darasu i u ostalim dijelovima zemlje«.²⁴ Vjerojatno su se, kao i Hristo, selili od utvrde do utvrde i inženjeri-graditelji na istočnojadranskoj obali.

Međutim, oni su nadzirali, ali su morali graditi domaći ljudi. Još je važnije uočiti da je ključna osoba koja je osmislila čitav sustav, označila inženjerima bitne točke gdje treba predvidjeti pa onda i graditi utvrde, morala biti domaći čovjek. Ili, ako ne baš domaći čovjek, a onda svakako onaj koji je već dugo vremena saživljen s Jadranom i njegovim zemljopisom. Moguće je da se nije radilo samo o jednoj osobi, nego o više njih, od kojih je svaka poznavala dobro samo jedno određeno područje, dio obale, recimo, okolica Salone, ili okolica Zadra, ili Dubrovnika, ili Istre, ali mislim da to i nije od prevelikog značaja. Bilo kako bilo, radilo se o iznimnim po-

²⁰ Procopius, *Buildings*, t. VII, ed. H. B. Dewing, Cambridge 1971, na mnogim mjestima, primjerice: ponovo gradi crkvu sv. Sofije u Carigradu (I, 1, 20 i d.); utvrđuje grad Daras i zaštićuje ga od poplava (II, 3, 1—23); utvrđuje Siriju (II, 11, 10), itd.

²¹ L. Brehier, *Les institutions de l'empire byzantin*, II ed., Paris 1970, 88 i d.

²² Procopius, *Buildings*, I, 1, 24.

²³ Isto, II, 8, 25.

²⁴ Isto, II, 3, 2 i d.

znavaocima jadranskog zemljopisa i pomarstva. Takve tvrdnje mogu se potkrijepiti nekolicinom primjera iz bliže ili dalje okolice Zadra iz kojih će, mišljenja smo, biti jasno s kolikim su marom i studioznošću odabirana mjesta i podizane utvrde na pojedinim lokalitetima, e da bi se što skladnije uklopile u cjelinu pomorskog limesa, i da bi što djelotvornije nadzirale plovidbu svakog broda. Naime, u njihovu podnožju ili na obali, u relativnoj blizini, gotovo da je nemoguće predvidjeti kakav se izvanredan položaj pruža na mjestu bizantske utvrde.

Čini mi se da zapravo na jadranskom prostoru i nema boljih položaja za podizanje utvrda. Recimo, utvrda nad uvalom Vela Stupica na Žirju kontrolira pristanište u samoj uvali, i još jedno, alternativno, na južnoj strani otoka, a zatim nadgleda i put od Primoštena prema Kornatima s južne strane Žirja. Utvrda je mora udaljena samo kojih stotinjak metara, na 29 metara nadmorske visine i čovjek u njezinu podnožju, gdje se skoro ništa od opisanoga ne može vidjeti, ne može ni naslutiti kako se širok pogled pruža. Druga utvrda na Žirju, niti dva km podalje, zvana Guštjerne, nadgleda put sa sjeverne strane otoka, prema Šibenskom arhipelagu — preko Prvića, Kaprija, Kaknja, Obonjana, Zlarina, sve do današnjeg Šibenika i tamošnje utvrde sv. Ane na sjevernoj strani, te čak do Vrgade na sjeverozapadu. Ovu utvrdu na Vrgadi spominje i Konstantin Porfirogenet. Kao i u slučaju utvrde nad uvalom Stupica na Žirju, u podnožju utvrde u neposrednoj blizini mora, na maloj nadmorskoj visini, uopće se ne može pretpostaviti da se na samoj utvrđi pruža takav pogled. A on je uistinu impresivan — od Murtera, pa sve do Žirja i zatim do Žuta i Kornata, a u pravcu Zadra sve do Biograda.²⁵

Naposljetku, iznad Caske na Pagu nalazi se još jedna utvrda — iako blizu uvale iz koje nema nikakvog pogleda i na maloj nadmorskoj visini, s nje se može kontrolirati čitav Paški zaljev, dugačak petnaestak kilometara, vidi se i zaljev Stare Novalje, odnosno njezin dio zvan uvala Trinčel i dalje, prema Velebitu. Potom se pogled otvara prema trećoj strani — prema Paškom kanalu — u neposrednoj su blizini otoci Maun i Škrda, a u daljini Vir, Sestrunj, Molat, Olib, Silba, te konačno Ilovik, Lošinj i Cres. Mišlim da mogu tvrditi kako na čitavom ovom prostoru nema boljih pozicija za smještanje utvrda koje su istovremeno i u neposrednoj blizini mora, tako da posada utvrde i posade brodova koji su stizali mogu vrlo lako stupati u kontakt. Doduše, moglo bi se reći da je, primjerice, utvrda sv. Mihovila na Ugljanu, točno preko puta Zadra, stoji na mnogo istaknutijem mjestu.²⁶ No, ona se ne uklapa u ovaj naš pregled iz najmanje dva razloga: prvo, stoga što je istaknutost toga mjesta toliko očigledna da nitko ne može posumnjati u iznimnost pogleda s nje, što za tri već navedene i nije slučaj. Dakle, kasnoantički i ranosrednjovjekovni graditelj uopće nije morao puno razmišljati i dobro poznavati zemljopis kada je utvrdu smjestio na ovu ugljansku lokaciju. I drugo, razdaljina od mora je bila prilično velika — u zračnoj liniji s jedne strane otoka 1,5, a s druge oko 4 km, ali putem mnogo više. I nadmorska je visina (286 m) bila poprilična.

Ako je sustav bio dobro ustrojen, a o tome nema razloga dvojiti, on je bio najbolji predstavnik Bizanta na Jadranu, bez obzira koliko je Bizant

²⁵ Vidi, I. Goldstein, Bizant na Jadranu i tamo lit.

²⁶ N. Jakšić, Prilozi povijesnoj topografiji otoka Ugljana, Radovi FF-a u Zadru, Razdio povijesnih znanosti 15, 1988/9, Zadar 1989, 100—101.

u užem smislu sudjelovao u njegovoj izgradnji. On je jadranskim stanovnicima ulijevao sigurnost. Tako idealno ustrojen, on je pobuđivao i druge asocijacije — dobro zamišljen plan već spomenutog inženjera-graditelja Hrisa pao mu je na pamet dok je spavao, a onda je shvatio da mu je to predložio sam Bog.²⁷ I car Justinijan je mnoge genijalne ideje za nove građevine iznalazio u uskoj suradnji s Bogom, i to se više puta navodi u »Građevinama«. Vjerojatno se i uspješna gradnja i funkcioniranje utvrda na Jadranu moglo u očima zadivljenih suvremenika povezivati s djelovanjem Boga.

Bizant su mnogi stanovnici jadranske obale vrlo mnogo poštovali i izvrsno ustrojena kontrola pomorja samo je jedan od mogućih primjera. Drugi je primjerice ovaj: u ranom srednjem vijeku evropska je ekonomija bila podvrgnuta izrazitoj monetarnoj deflaciji, jer su se smanjivale i potrošnja i investicije (da se izrazimo suvremenim rječnikom). Dakle, nema novca, ali uz samo jednu iznimku — bizantsku nomizmu, taj »dolar srednjega vijeka«, kako ga u mnogim radovima naziva R. Lopez.²⁸ Ona je očarala mnoge. I one u Bizantu u užem smislu, o čemu svjedoči i Kozma Indikopleust koji živi u 6. stoljeću,²⁹ i one u Bizantu u širem smislu, pa i one izvan granica bizantskog svijeta. Ni Jadran u tome nije bio iznimka, i izgleda da je i ovdje nomizma bila najcjedeniji predstavnik Bizanta izvan Bizanta. Mnogobrojne su ostave, kao, primjerice, ona prije desetak godina otkrivena u Saloni,³⁰ s novcem iz vremena do otprilike tridesetih godina 7. stoljeća. Heraklijev je novac (610—641) pronalazan na širokom prostoru od Zrmanje do Siska. Činjenica da se nomizma iz vremena Konstantina V. stavlja u grob pokojnika u Biskupiji kod Knina³¹ pokazuje konačno kako taj bizantski novac nije bio ni sredstvo plaćanja (jer su apoeni preveliki za skromne razmjere tadašnje trgovine), a ni prava mjera vrijednosti. On u nekim prilikama nije čak ni rezerva vrijednosti, što bi bio kada se tezurirao. On je u ovim slučajevima još i više, on je novac — predmet.³² Sve to je izraženo i u jednom od najsvečanijih dokumenata hrvatske ranosrednjovjekovne povijesti — u zavjernici kralja Dimitrija Zvonimira papi Grguru VII. 1075, gdje se i opet spominje bizantska nomizma.

Bila su to samo neka razmišljanja o mogućnostima proučavanja Bizanta na Jadranu i Bizanta izvan Bizanta. To bi prvenstveno značilo da bi nov korak trebali učiniti stručnjaci svih zainteresiranih disciplina, ali prvenstveno arheolozi ili oni koji bi bili uključeni u arheološka straživanja. Pri tome će se, pretpostavljam, postavljati mnoga nova pitanja, ali dati i pokoji odgovor. Takvi odgovori vjerojatno će, kao i mnogi dosadašnji, biti umnogome specifični, neobični, pa čak i iznenađujući. Stoga neka nam bude dopušteno poigrati se riječima: Bizanta nema i neće ga biti u tolikoj mjeri tamo gdje bi ga, očekuju mnogi, itekako trebalo biti, ali, s druge strane, ima ga tamo gdje ga se u prvom trenutku ne očekuje.

²⁷ B. II, 3, 3.

²⁸ R. Lopez, *Dollar of the Middle Ages*.

²⁹ Cosmas Indicopleustes, ed. par Vanda Walska, Paris 1972, 196.

³⁰ J. Marović, *Reflexions about Year of the Destruction of Salona*, VAHD 77, 1984, 293—314.

³¹ J. Korošec, *Ostava brončanih matrica za otiskivanje u Biskupiji kod Knina*, Starohrvatska prosvjeta III/6, Zagreb 1958.

³² O ovim terminima, P. Vilar, *Zlato i novac u povijest*, Beograd 1990.

S u m m a r y

THE NATURE OF BYZANTINE PRESENCE ON THE EASTERN
ADRIATIC COAST 6—12. TH CENTURY

Dr. Ivo Goldstein

The author analyses the ways and forms of the Byzantine presence on the eastern Adriatic coast from the reconquest during the reign of Justinian (527—565) till the last efforts to hold possession of these areas during the reign of Manuel Comnen (1143—1180). According to the theories of Fernand Braudel, the author tries to make difference between Byzantine actions, Byzantine influence and Byzantine presence. »Action« means one event or shorter time of the intensification of the events. »Influence« is a process which can last for longer time, for years or for tens of years. »Presence« is something permanent, mostly consciousness about the existence of the Byzantine rule. In further text the author argues his conception on many concrete historical examples. He also takes into account numerous and various sources and literature.

UDK 949.713

ISSN 0351-2142

FILOZOFSKI FAKULTET ZAGREB - HUMANISTIČKE I DRUŠTVENE ZNANOSTI

ZAVOD ZA HRVATSKU POVIJEST
INSTITUTE OF CROATIAN HISTORY
ИНСТИТУТ ХОРВАТСКОЙ ИСТОРИИ

RADOVI

VOL. 24

ZAGREB

1991.

FILOZOFSKI FAKULTET ZAGREB - HUMANISTIČKE I DRUŠTVENE ZNANOSTI

Izdavač: ZAVOD ZA HRVATSKU POVIJEST

UREDNIČKI ODBOR

Branka BOBAN, Zagreb, Mirjana GROSS, Zagreb, Josip LUČIĆ, Zagreb, Marijan MATICKA, Zagreb, Ivan OČAK, Zagreb, Tomislav RAUKAR, Zagreb, Petar STRČIĆ, Zagreb

GLAVNI I ODGOVORNI UREDNIK

Josip LUČIĆ, Zagreb

Adresa uredništva: Filozofski fakultet Zagreb — Humanističke i društvene znanosti, Zagreb, Krčka ul.1

Časopis izlazi jednom godišnje

Izdavanje časopisa sufinancira Ministarstvo znanosti, tehnologije i informatike.

Rješenjem Republičkog komiteta za prosvjetu, kulturu, fizičku i tehničku kulturu R Hrvatske br. 6859 1 od 5. X. 1982. časopis »Radovi« oslobođen je plaćanja poreza na promet proizvoda.

Časopis je registriran u Republičkom komitetu za informacije R Hrvatske pod br. UP-547 2 — 84 — 1984.

R A D O V I 24

Za izdavača
dr. Nikši Stančić

Tehnički urednik
Franjo Čuješ

SURADNICI U OVOM BROJU

BOBAN mr. BRANKA, Zavod za hrvatsku povijest Zagreb
BUDAK dr. NEVEN, Filozofski fakultet Zagreb
ČORALIĆ LOVORKA, prof. Demonjina 9 Zagreb
GOLDSTEIN dr. IVO, Filozofski fakultet Zagreb
GRGIN BORISLAV, Filozofski fakultet Zagreb
HRABAK dr. BOGUMIL, Filozofski fakultet Novi Sad
JURIŠIĆ mr. IVAN, Zavod za hrvatsku povijest Zagreb
KEMBEROVIĆ HUSNIJA, prof. Sarajevo
KARAMAN dr. IGOR, Zavod za hrvatsku povijest Zagreb
KOLAR DIMITRIJEVIĆ dr. MIRA, Filozofski fakultet Zagreb
KOSTELAC ANA, student Filozofski fakultet Zagreb
KRIŽAK TIMUR, student Filozofski fakultet Zagreb
LABAŠ RENATA, student Filozofski fakultet Zagreb
LEČEK SUZANA, Zavod za hrvatsku povijest Zagreb
MIROŠEVIĆ dr. FRANKO, Školska knjiga, Zagreb
OČAK dr. IVAN, Kroflinova 38 Zagreb
PAVLIČEVIĆ dr. DRAGUTIN, Zavod za hrvatsku povijest Zagreb
POLIĆ BOBIĆ dr. MIRJANA, Filozofski fakultet Zagreb
PRLENDER mr. IVICA, Filozofski fakultet Zagreb
STRČIĆ dr. PETAR, Arhiv JAZU Zagreb